

de problematiek van het gelijkheidsstreven

In zijn jongste werk neemt Dahrendorf het heel uitdrukkelijk op voor ongelijkheid. Het gelijkheidsstreven, zo meent hij, is, ook al bestaat er nog altijd verwerpelijke ongelijkheid, in een aantal opzichten te ver gegaan. Het dreigt obstakels op te werpen voor de verruiming van levenskansen, die als de essentie van maatschappelijke vooruitgang moet worden beschouwd. Wil men verdere maatschappelijke verstarring voorkomen, dan moet afstand worden genomen van de tegenwoordig zeer gebruikelijke vereenzelviging van groter gelijkheid met bevredigender maatschappelijke verhoudingen (1). Men hoeft het geenszins met de ideeën, die Dahrendorf in deze samenhang ontwikkelt (2), eens te zijn, om te erkennen dat met de vraag naar de verhouding van verwerklijkingen van groter gelijkheid en maatschappelijke vooruitgang een belangrijke vraag wordt opgeworpen. Gelijkheid wordt tegenwoordig vaak al te gemakkelijk als de centrale doelstelling van het streven naar grotere sociale gerechtigheid beschouwd. Progressieve stromingen menen dienovereenkomstig, ter formulering van hun actieprogramma, met de formule "Spreiding van inkomen, kennis en macht" (3) te kunnen volstaan. Zelfs in het sociologisch onderzoek, dat naar in onze maatschappij bestaande ongelijkheid wordt gedaan, werkt deze tendens door; het is niet ongebruikelijk, dat men van de veronderstelling uitgaat, dat reeds door het signaleren van nog bestaande ongelijkheid onaanvaardbare toestanden aan de kaak worden gesteld (4). Hoewel bestrijding van ongelijkheid in veel gevallen gewenst kan schijnen, kan gelijkheid onmogelijk als zodanig een maatschappelijke doelstelling zijn. Verheft men haar tot streefdoel, dan gaat men voorbij aan de vragen, die het streven naar gelijkheid oproept (5) : wat te doen met de ongelijkheid, die onvermijdelijk is gegeven met het biologisch proces, waarin zich het menselijk leven voltrekt, en met de verworteling van de mensen in een sociaal en cultureel milieu ? is gelijkheid wel verenigbaar met de mogelijkheid, die aan talenten wordt geboden, om zich — juist ook ter verrijking van het maatschappelijk leven — te ontplooiën ? leidt een eenzijdig op gelijkheid gericht streven en niet toe, dat de rivaliteit nog groter wordt dan zij in onze maatschappij al is (6) ?

Enige tijd geleden kwam ik in een situatie, waarin ik mij verplicht voelde, duidelijk te maken, dat gelijkheid als zodanig geen maatschappelijk ideaal kan zijn en de vraag naar de juiste vraagstelling voor de benadering van de problematiek van gelijkheid en ongelijkheid op te werpen. Ik had de uitnodiging aanvaard, op een congres over het thema "Inégalités et injustice" (7) een overzicht te geven van de krachten, die in onze maatschappij in de richting van grotere gelijkheid werken. Nader kennis makend met de opzet van het congres, realiseerde ik mij, dat de organisatoren ervan uitgingen, dat vermindering van ongelijkheid gelijk stond met de vermindering van "injustice" en dat men van mij een inventaris verwachtte van de krachten, waarop men bij het streven naar groter gelijkheid en meer rechtvaardigheid kon rekenen. De gedachte, dat ik door mij strikt te houden aan de mij toebedachte taak, de indruk kon wekken, als socioloog de vereenzelviging van groter gelijkheid en groter gerechtigheid te onderschrijven, beviel mij niet. Ik heb daarom bij de beantwoording van de mij gestelde vraag laten uitkomen, dat ik het daarbij niet kon laten. Ik ben ingegaan op een vraag, die eigenlijk voor de hand ligt : wat is er in de toekomst van de in onze maatschappij ten gunste van groter gelijkheid werkende krachten te verwachten ? De weinig gunstige perspectieven voor voortzetting van het huidige gelijkheidsstreven, die daarbij aan het licht komen, boden mij vervolgens de gelegenheid om tot een principiële beschouwing van de gelijkheidsproblematiek over te gaan : welke benadering ervan is nodig om haar op adequate wijze te behandelen ?

In hetgeen hier volgt houd ik de lijn van de gedachtengang aan, die ik bij die gelegenheid heb ontwikkeld, aangezien deze een behandeling mogelijk maakt, die direct bij de feiten aansluit. Door de sociale ontwikkeling aan een analyse te onderwerpen krijgen wij helder-

heid omtrent de aard van de krachten, die in de egaliseringstendenties van onze maatschappij werkzaam zijn. De vraag, wat daarvan nog te verwachten is in de situatie, waarin wij niet meer op steeds verdere groei kunnen rekenen, brengt aan het licht, dat zij naar een impasse voeren. Aldus worden wij uitgedaagd, de veelal verwaarloosde (8) principiële vraag onder ogen te zien, hoe het probleem van de sociale ongelijkheid moet worden gesteld, om voor oplossing vatbaar te zijn.

DE KRACHTEN ACHTER HET GELIJKHEIDSTREVEN IN ONZE MAATSCHAPPIJ

De industriële samenleving van de laatste driekwart eeuw toont een duidelijke tendens in de richting van minder ongelijkheid. De inkomensverschillen zijn nu heel wat geringer dan aan het begin van deze eeuw; voortgezet onderwijs is niet langer het privilege van kinderen uit de "hogere milieus"; brede lagen van de bevolking hebben deel gekregen aan door de samenleving ter beschikking gestelde mogelijkheden, die vroeger aan een kleine elite waren voorbehouden. Deze tendens hangt ongetwijfeld samen met de economische groei, die in deze periode kon worden verwerkelijkt; spreiding van welvaart is de onvermijdelijke tegenhanger van massaproductie. Toch kan de vermindering van ongelijkheid niet worden gereduceerd tot een bijproduct van de economische ontwikkeling, dat de arbeiders zonder hun toedoen in de schoot wordt geworpen. Voor elke stap op de weg naar verbetering van hun positie moesten zij harde sociale strijd voeren; slechts dankzij onophoudelijk door de georganiseerde arbeiders gevoerde actie werden de inkomensverschillen verminderd, de onderwijskansen verruimd en het aandeel der arbeidersbevolking aan de resultaten van het maatschappelijk arbeidsproces vergroot.

Om oog te krijgen voor het typische van datgene, wat in de hedendaagse maatschappij in de richting van grotere gelijkheid werkt, moet men er zich goed rekenschap van geven, dat er sinds de tijd van de met grote bewogenheid gevoerde sociale strijd grote veranderingen hebben plaats gevonden. Om deze ontwikkeling niet uit het oog te verliezen, is het dienstig eerst een blik op het sociale verleden te werpen. Hoe wisten de arbeiders in de eerste helft van deze eeuw hun positie te verbeteren? Door zich te bedienen van twee krachten, die wij, enigszins simplificerend, kunnen onderscheiden als de "morele" en de "materiële kracht", die de arbeidersbeweging kon ontwikkelen.

De eerste wordt gevormd door het "morele" gewicht van de arbeiderseis, om deel te hebben aan de met behulp van hun arbeid voortgebrachte rijkdom en op behandeling in overstemming met de menselijke waardigheid. Deze eis is sociaal werkzaam, doordat hij de legitimiteit van de bestaande ongelijkheid ondergraaft; hij doet maatschappelijk niet meer te rechtvaardigen vormen van ongelijkheid hun "morele" fundering verliezen; hij ontleemt aan de bevoordeelden het "goede geweten", dat zij nodig hebben om hun positie zonder enige terughoudendheid te verdedigen (9).

Met "materiële kracht" heb ik de mogelijkheid van de arbeiders op het oog, om de onontbeerlijkheid van hun medewerking voor het goed functioneren van het bedrijfsleven uit te spelen. Het gevaar, dat sociale onrust het productieproces verstoort of zelfs, dat revolutionaire neigingen de overhand krijgen, stelt de samenleving voor de noodzaak zich met de arbeiderseisen in te laten.

Karakteristiek voor de grote sociale strijd in het verleden is de ontwikkeling van het samenspel van deze beide krachten. Zolang de druk, die de arbeidersbeweging kon uitoefenen, slechts gering was, vond haar beroep op de sociale rechtvaardigheid weinig

gehoor. De situatie veranderde, naarmate de arbeidersagitatie een reële bedreiging voor het goed functioneren van het maatschappelijk leven werd. Met het ernstiger worden van de dreiging, die van de arbeiders uitgaat, groeit de bereidheid van de burgerij, om aandacht te schenken aan de protesten, die tegen arbeidswaandoelstanden en onaanvaardbare sociale verhoudingen worden geuit. Zo wordt het "sociale motief" ten slotte een element van grote betekenis in het sociale en politieke leven van de eerste helft van deze eeuw (10).

Na de Tweede Wereldoorlog begint de ontwikkeling, die tot de huidige situatie leidt. In het proces, waarin de arbeiders hun positie verbeteren, gaat de "materiële kracht", waarover de arbeiders dankzij hun onontbeerlijkheid voor het productieproces beschikken, een steeds groter rol spelen. Zij blijft niet langer een middel om "morele" eisen kracht bij te zetten; zij wordt nu de doorslaggevendende factor in de sociale strijd : arbeiderseisen worden doorgezet via politieke en economische druk.

Dat de werkende bevolking grote druk kan uitoefenen, is niet moeilijk te verklaren. Dit feit hangt samen met de economische ontwikkeling, die tot steeds groter investeringen leidt : daardoor is de industrie steeds meer aangewezen op de factor arbeid, die rendement over het geïnvesteerde kapitaal moet verzekeren. Een staking in een grote onderneming kost deze niet meer, zoals in het begin van deze eeuw, tientallen duizenden, maar tientallen miljoenen franken.

De ongekende economische expansie van de jaren zestig, die alle arbeidsreserves absorbeert, brengt de definitieve omslag. Zij maakt een einde aan de tijd, dat de arbeiders zich voor de verdediging van hun belangen op de "sociale rechtvaardigheid" moesten beroepen. De "morele kracht" speelt sindsdien geen wezenlijke rol meer in het maatschappelijk leven.

Daarmee is tevens gezegd, van welke kracht het gelijkheidsstreven het in de maatschappij van vandaag moet hebben : zij valt vrijwel samen met de macht, die de minder begunstigen aan hun onontbeerlijkheid voor het functioneren van het maatschappelijk systeem ontnemen. Hoe deze vorm van druk uitoefenen in ons maatschappelijk bestel werkt, blijkt duidelijk in een aantal verschijnselen, waarmee wij ondertussen vertrouwd zijn geraakt.

Vandaag de dag geldt niet alleen meer, dat men bij het formuleren van sociale wenselijkheden rekening moet houden met de grenzen, die de economische mogelijkheden stellen, maar ook, dat het economisch denken, wil het realistisch zijn, niet kan voorbijgaan aan de vraag, wat nog "sociaal haalbaar" is. Politici en industriëlen zien zich gedwongen te vermijden, dat het "sociale klimaat" ernstig wordt verstoord.

De vakbeweging vertoont een tendens, om zich te ontwikkelen tot een organisatie, die tegen de hoogst mogelijke prijs het goed tracht te verkopen, waarover zij de controle heeft en dat voor de nationale economie onmisbaar is : de sociale vrede. Voor de ondernemers worden sociale tegemoetkomingen een zaak van economische calculatie : zij zijn ertoe bereid, als zij hun minder kosten dan de verstoring van het productieproces, die het gevolg van sociale onrust is.

Sociale politiek is in verregaande mate een overheidsingrijpen geworden om te verhinderen, dat sociale spanningen het functioneren van het maatschappelijk systeem in gevaar brengen. Waar tegenwoordig "sociale overwegingen", "sociale motieven", "sociale imperatieven" in het geding worden gebracht, gebeurt dit veelal om op versluierde wijze het dreigement te laten horen, dat sociale onrust zal ontstaan, als er onvoldoende rekening wordt gehouden met wat men vraagt.

Met deze ontwikkeling, waarin de macht de doorslaggevende factor in de sociale strijd werd, is een andere ontwikkeling gepaard gegaan, die in onze beschouwingen over de gelijkheidsproblematiek niet over het hoofd mag worden gezien : met de verdringing van het motief der sociale rechtvaardigheid naar de marge van het sociale strijdgevoel, wint het streven naar gelijkheid aan kracht.

De kwestie van de ongelijkheid, zo moet men zich realiseren, speelde in het sociale verleden slechts een ondergeschikte rol. De arbeidersbeweging liet zich, voor zover zij niet een geheel andere maatschappij nastreefde, vooral leiden door de gedachte, voor de arbeiders de status van volwaardige leden van de maatschappij te verzekeren. Dat impliceerde natuurlijk wel een zeker gelijkheidsstreven, maar de gelijkheid, waarom het daarbij ging, was meer kwalitatief dan kwantitatief : men streefde naar verhoudingen waarin de werkenden niet meer als minderwaardigen golden maar, als de gelijken van mensen uit andere bevolkingsgroepen, hun rechten konden laten gelden (11). De gelijkheidsgedachte, zoals die tegenwoordig de sociale discussie beheerst, is pas een belangrijke rol gaan spelen sinds de oude idealen van sociale rechtvaardigheid hun kracht hebben verloren.

Voor de verderop volgende gedachtengang is het van belang een ogenblik stil te staan bij het feit, dat het dominant-worden van het egalitaire motief samenvalt met het afnemen van de maatschappelijke betekenis van de aspiratie naar sociale rechtvaardigheid. Dit samengaan levert namelijk een interessante hypothese voor de verklaring van de belangrijke rol, die het kwantitatieve gelijkheidsstreven in onze maatschappij speelt. Wat wordt, zo hoeft men zich slechts af te vragen, uit het kwalitatieve gelijkheidsstreven, dat in aspiratie naar sociale rechtvaardigheid was besloten, wanneer de samenhang verloren gaat, waarvan het deel uitmaakte ? Het ligt voor de hand, dat het zich dan ontwikkelt tot een op zichzelf staande en om zichzelf nagestreefde doelstelling ! Daarmee is tegelijk de vraag gesteld, waarop wij in het nu volgende deel van onze beschouwingen een antwoord moeten trachten te geven : welke verwachtingen mogen wij met een gelijkheidsstreven verbinden, dat zich van het vroegere omvattendere sociale ideaal heeft gëmancipeerd ?

HET TOEKOMSTPERSPECTIEF VAN ONS GELIJKHEIDSSTREVEN

Voor de beoordeling van de perspectieven van het voor onze maatschappij typisch gelijkheidsstreven moeten wij eerst nog eens het tot nu toe bereikte resultaat nader onder ogen zien. Heeft het ertoe geleid, dat de sociale ongelijkheid fundamenteel werd aangetast ? Blijkt het in de praktijk op afschaffing van alle vormen van niet legitimeerbare ongelijkheid te zijn gericht ?

Reeds bij een globale afweging van het sociale resultaat van de ontwikkeling blijkt dit ambivalent te zijn. Aan de ene kant constateert men het verdwijnen van bepaalde vormen van sociale ongelijkheid : de werkenden zijn vandaag niet meer, zoals in het verleden, tweederangs burgers, zij hebben erkenning gevonden als volwaardige leden van de gemeenschap en tellen wel degelijk in het maatschappelijk leven mee. Anderzijds kan niet worden beweerd, dat onze maatschappij niet meer is verdeeld in klassen met uitgesproken gunstige en uitgesproken ongunstige sociale posities. Nog steeds bestaan er sociale milieus, die gescheiden worden door zeer onderscheiden levensniveaus en levenskansen. Dat er nog altijd een kloof bestaat tussen het leven van de grote massa der bevolking en dat van de hoge inkomensgroepen, ontsnapt gemakkelijk aan de aandacht, omdat zich tussen beiden een brede "middenklasse" heeft genesteld, maar het is er niet minder een feit om.

Aan de ene kant vindt men de mensen, die een villa in de groene zone van de steden bewonen, die in comfortable grote auto's rijden, die hun vakanties doorbrengen in luxe-hotels, die bij ziekte privé worden behandeld en in het ziekenhuis als eerste-klas patiënten worden verzorgd. Aan de andere kant heeft men de grote massa van mensen, die een sociale woning in een volksbuurt bewonen, die met een bescheiden auto rijden, die hun vakanties op campings doorbrengen, die als ziekenkaspatiënten naar de dokter gaan en in het ziekenhuis derde-klas liggen.

In een ander opzicht is de ontwikkeling, sociaal gezien, eveneens ambivalent (12). Onze samenleving kent niet meer, zoals in het verleden, sociale milieus, waarvan de leden gedwongen zijn, tegen een gering loon de harde en vuile werkzaamheden, die in de maatschappij te doen zijn, op zich te nemen. De autochtone arbeidersbevolking beschikt tegenwoordig over een zekere vrijheid, werk al dan niet te aanvaarden. Zij is niet meer gedwongen de rol van de slaven uit de antieke maatschappij te vervullen. De schaduwzijde van deze ontwikkeling is, dat de geminachte arbeid, die geboren Belgen, Nederlanders, enz. niet meer op zich hoeven te nemen, wordt afgeschoven naar "gastarbeiders", die men met miljoenen naar West-Europa heeft laten overkomen.

Ik ga hier niet in op de bijzonder ernstige discriminatie, waarvan onze buitenlandse arbeiders het voorwerp zijn – zij worden niet als echte leden van onze samenleving erkend en behandeld, terwijl zij toch een wezenlijke bijdrage tot onze welvaart leveren. Ik wil hier de aandacht vragen voor een dieper liggend verschijnsel, nl. voor het feit dat de wijze waarop de verschillende vormen van arbeid worden gewaardeerd, een aanfluiting is voor een maatschappij, waarin alle mensen als gelijkgerechtigd gelden.

Er weze, om te beginnen, op gewezen, dat het in onze maatschappij nog altijd als normaal wordt beschouwd, dat mensen zich "te goed" achten voor bepaalde werkzaamheden, waarvan zij verwachten, dat anderen ze voor hen verrichten. Meer algemeen moet worden geconstateerd, dat de waardering voor iemands werk niet geproportioneerd is aan de dienst, die hij erdoor aan zijn medemensens bewijst; in grote lijnen geldt nog altijd, dat men voor aangenaam werk goed en voor onaangenaam werk slecht wordt gehonoreerd. Dat aldus een op geen enkele wijze meer te rechtvaardigen vorm van ongelijkheid wordt in stand gehouden, blijkt, als men vraagt, hoe de inkomensverdeling zou zijn, wanneer voor de onaangename arbeid een beroep zou moeten worden gedaan op Belgen, resp. Nederlanders, Duitsers, Fransen. Door massaal gastarbeiders te recrutereren, hebben wij ons aan de noodzaak onttrokken, om de inkomensverhoudingen aan te passen aan de situatie van een samenleving van gelijken. Als dat niet was gebeurd, zouden wij genoopt zijn degenen die het onaangename werk op zich nemen, zodanig schadeloos te stellen, dat voldoende aantallen mensen ertoe bereid zouden zijn. De hoogleraar zou dan vandaag de dag waarschijnlijk minder verdienen dan de mijnwerker of de rioolwerker (13) !

Mogen wij de verwachting koesteren, dat bij voortzetting van de gelijkheidsstendens deze vormen van ongelijkheid zullen verdwijnen ? Ik geloof daar niet in. Zij hebben iets te doen met de verhoudingen tussen de mensen, zij wijzen, zo lijkt mij, op het ontbreken van solidariteit. Dat nu zijn juist elementen, die aan het gelijkheidsstreven, sinds het zich van de idealen van de sociale rechtvaardigheid emancipeerde, vreemd zijn.

Het zal duidelijk zijn, dat wij op deze kwestie straks bij de principiële behandeling van de gelijkheidsproblematiek nog terug moeten komen. Nu moeten wij eerst nog zien, welke kans er is dat de voor onze maatschappij kenmerkende egaliseringsstendens doorzet.

In dit verband moeten wij nader aandacht schenken aan iets dat in het voorgaande slechts

terloops werd gesignaleerd : dat de verwerkelijking van groter gelijkheid bevorderd werd door de economische ontwikkeling. Wij moeten er nu heel uitdrukkelijk op wijzen, dat met name de voortdurende en snelle economische groei, die de jaren vijftig en zestig kenmerkte, het algemene levenspeil zodanig deed stijgen, dat er ruime mogelijkheden ontstonden voor de verbetering van de sociale positie van de lagere inkomensklassen. Kunnen wij, zo moeten wij ons afvragen erop rekenen, dat voortzetting van de economische groei de omstandigheden schept om verdere vorderingen te maken op de weg naar grotere gelijkheid ?

Zelfs in de hypothese, dat de prognoses van het rapport van de Club van Rome "De grenzen aan de groei" te pessimistisch zijn, moeten wij met minder gunstige perspectieven rekening houden. Wij hebben al geleerd, dat wij ons op stijgende energieprijzen moeten instellen. Wie realistisch denkt zal ondertussen eveneens met de idee vertrouwd zijn geraakt, dat ook andere kosten gaan stijgen : wij moeten rekenen met duurder wordende grondstoffen, met toenemende uitgaven voor de bescherming van het milieu en wij zullen er op de duur niet aan ontkomen, de Derde Wereld zodanig te helpen, dat reële perspectieven voor de ontwikkeling ontstaan. (14) Wanneer onze levensstandaard dientengevolge niet meer stijgt, zal vermindering van ongelijkheid niet meer op de tot nu toe gevolgde wijze kunnen plaats vinden. Het zal niet meer mogelijk zijn de levensvoorwaarden van de lagere inkomensgroepen te verbeteren, zonder de positie van de betergesitueerden aan te tasten (15).

Geconfronteerd met de nieuwe situatie, waarop wij ons thans moeten instellen, is het van belang, dat men zich de vraag gaat stellen, of de verhoging van het levenspeil, die ons in staat stelde, de ongelijkheid te verminderen, wel zo normaal was, als wij altijd hebben gedacht. Men gaat zich dan realiseren, dat zij werd bewerkstelligd met middelen, waarvan wij zijn gaan inzien, dat er grote bezwaren mee verbonden zijn : niets ontziende uitbating van de rijkdommen, die de natuur ter beschikking stelt, aantasting van datgene, wat tegenwoordig ons "ecologisch kapitaal" wordt genoemd, overbelasting van het milieu met onze afval, levering tegen eigenlijk bespottelijk lage prijzen van grondstoffen door de Derde Wereld.

Deze vaststelling heeft zware consequenties voor het gelijkheidsstreven. Voortzetting ervan op de tot nu toe gevolgde weg zou betekenen, dat men het lange-termijn belang van allen in gevaar brengt : de instandhouding van de natuurlijke voorwaarden voor menselijk leven op deze planeet. Daarmee stoten wij op de beslissende dimensie van de vraag naar het toekomstperspectief van het gelijkheidsstreven : wat wordt daaruit in de situatie, waarin alles erop moet worden gezet, nog toekomst voor de mensheid te verzekeren ? Eén ding is zonder meer al duidelijk : het zal moeten worden afgestemd op het gezamenlijke levensbelang van allen.

Zodra men de toekomstproblematiek onder ogen ziet, wordt men gefrappeerd door de onmacht, waarmee onze regeringen geslagen zijn, om lange-termijn problemen aan te pakken : zij zijn niet bij machte, datgene te doen wat met het oog op onze toekomst noodzakelijk is. Deze onmacht, die ons in de huidige situatie fataal dreigt te worden, staat niet los van de sociale ontwikkeling, die tot grotere gelijkheid leidde. Van die samenhang moeten men zich rekenschap geven, om te onderkennen, welke gedaante de gelijkheidsproblematiek in de huidige situatie aanneemt.

Wij hebben vastgesteld, dat de sociale ontwikkeling der laatste decennia gekenmerkt is door het verschijnsel, dat sociale eisen niet meer kunnen worden veronachtzaamd, wil het functioneren van ons maatschappelijk bestel niet in gevaar komen. Dat betekent, dat onze

regeringen voor de uiterst moeilijke taak staan, om met kunst en vliegwerk tussen de eisen van het "investeringsklimaat" en die van het "sociale klimaat" door te laveren. Regeren wordt aldus, zoals reeds vaak is opgemerkt, "crisis-management".

Wat wij hier zien gebeuren is het uitvloeisel van het feit, dat macht de doorslag gevende factor bij het streven naar gelijkheid is geworden. De georganiseerde arbeiders wisten langzamerhand zoveel druk uit te oefenen, dat deze ging opwegen tegen de druk, waardoor het kapitaal altijd zijn rendement heeft weten te verzekeren. Wij tenderen nu naar een situatie, waarin beide elkaar in evenwicht houden en een machtsvacuum ontstaat. Dat is het onvermijdelijk gevolg van het feit, dat de dialectiek van de macht in de sociale verhoudingen gaat spelen : het gebruik van de macht – door het kapitaal – leidt tot de ontwikkeling van een tegenmacht – van de georganiseerde arbeid –; op het ogenblik, dat deze tot volledige ontplooiing is gekomen, ontstaat een patstelling, waarmee men in de impasse van collectieve onmacht is terecht gekomen.

Hieraan is een belangrijke conclusie m.b.t. het van de "sociale rechtvaardigheid" geëmancipeerd gelijkheidsstreven, dat het vooral van de inzet van de "materiële kracht" moet hebben, verbonden : de druk, die de georganiseerde arbeiders weten uit te oefenen voert ten slotte tot de situatie, waarin dit streven geen zinvol effect meer kan hebben. Wat heb je nog aan groter gelijkheid, als het nastreven ervan ertoe voert, dat de samenleving machteloos is, om de voorwaarden voor menselijke toekomst veilig te stellen ? Het gelijkheidsstreven, zo stellen wij hier vast, zit op een doodlopend spoor, als het niet is afgestemd op wat nodig is, om de samenleving in staat te stellen voor het lange-termijn van allen te zorgen.

Hiermee zouden onze beschouwingen hun einde gevonden hebben, als gelijkheid slechts in de voor onze maatschappij kenmerkende vorm zou kunnen worden vastgesteld. Dat is echter geenszins het geval. Dat blijkt reeds, wanneer men zich nader bezint op de voorwaarden die vervuld moeten zijn, opdat de samenleving de grote uitdaging van onze tijd aankan. Daartoe, zo stelt men dan vast, moet, hoe paradoxaal dat ook klinkt, een bepaalde vorm van gelijkheid per se worden gerealiseerd.

Om opgewassen te zijn tegen de taak, toekomst voor de mensheid te verzekeren moet de samenleving zó zijn, dat de gemeenschappelijke zaak als ieders zaak kan worden ervaren. Dat veronderstelt een samenleving, waarin allen zich door gemeenschap verbonden weten. Dat is echter ondenkbaar, zolang niet de gelijkheid van met elkaar als elkaars gelijken verkerende mensen is gerealiseerd (16).

Als deze gedachtengang juist is, moeten wij vaststellen, dat de sociale ontwikkeling zelf ons dwingt, de wijze waarop het probleem van gelijkheid en ongelijkheid veelal wordt gesteld, te herzien. Dit probleem blijkt niet zozeer van quantitative als wel van kwalitatieve aard te zijn : wat thans nodig is, is de gelijkheid van zich als gelijken erkennende mensen, die solidaire zorg voor de gezamenlijke toekomst mogelijk maakt.

BEZINNING OP DE VRAAGSTELLING VOOR DE GELIJKHEIDSPROBLEMATIEK

De vraag, die de huidige situatie opdringt, is, hoe het sociale probleem van gelijkheid en ongelijkheid moet worden geformuleerd, als men het realistisch en adequaat wil stellen. De sociologie laat ons m.b.t. deze vraag in de steek (17). Wat mij betreft, ik span mij sinds jaren vergeefs in, om tot een visie te komen, die mij in staat stelt, de zaak te over-

zien. Toch wil ik een poging doen, om althans enige aanzetten te ontwikkelen, die van nut kunnen zijn om een diepere discussie over de gelijkheidsproblematiek op gang te brengen. brengen.

Beginnen wij met een nadere precisering van de vragen, die reeds in de inleiding werden opgeworpen met betrekking tot gelijkheid als doelstelling van het op sociale hervorming gerichte streven.

Reeds het biologisch proces, dat kenmerkend is voor de wijze, waarop het menselijk leven verloopt, maakt het verwerkelijken van volkomen egalitaire verhoudingen onmogelijk. De mens komt op deze wereld als een baby, die niet kan bestaan zonder de hulp van anderen; in de laatste periode van zijn leven is hij veelal evenmin bij machte om voor zichzelf te zorgen. De implicatie voor de te realiseren gelijkheid is, dat deze slechts de paradoxale vorm van gelijkheid van ongelijken kan aannemen (18). Iets dergelijks geldt voor de verhouding tussen gelijkwaardige en tegen elkaar opgewassen mensen : het verschil, dat hun eigenheid uitmaakt, moet opgenomen worden in de betrekking, waarin de een voor de ander zijnsgelijke is (19). Met name in de heden zo heftig bediscussieerde verhouding tussen man en vrouw mag dat niet worden vergeten.

Tot een analoge gedachtengang komt men, wanneer men zich rekenschap geeft van het feit, dat de mens — omdat hij wezenlijk een sociaal wezen is — zich slechts in een bepaald concreet milieu tot mens kan ontwikkelen. Dat betekent niet alleen, dat zijn materiële levenskansen, afhankelijk van zijn milieu, groter of kleiner zullen zijn, maar ook zijn mogelijkheden tot geestelijke ontplooiing — naar mate men deel uitmaakt van een eng of een ruim sociaal milieu zal men een mens zijn met een eng of een ruime horizon.

Gecomplieerder wordt de zaak, wanneer men een laatste aspect van de “natuurlijke” ongelijkheid in de beschouwing betreft : de ongelijke verdeling van talenten en gaven. Het probleem is hier, welke gelijkheid moet worden nagestreefd, als men niet verhinderen wil, dat menselijke mogelijkheden ongebruikt blijven voor de verrijking van de samenleving. Om dit probleem scherp te formuleren, kan ik mij beperken tot het citeren van een opmerking, die ik graag in mijn colleges maak; daar zeg ik, op het ogenblik, dat de gelijkheidsproblematiek ter sprake komt : “Als hier iemand is met de talenten van een Mozart, een Molière of een Hegel, laat men hem dan in ’s hemels naam alle kansen geven, om ze te ontplooien; de mensheid zal er nog eeuwen van kunnen profiteren !”

Om de gangbare gelijkheidsvoorstellingen aan een principiële bezinning te onderwerpen moeten wij terug naar hun oorsprong : de ideeën van de Verlichting, die door de burgerlijke revolutie ten grondslag werden gelegd aan onze samenleving. Daarmee werd de grote stap gezet van de traditionele samenlevingsvorm, waarvoor ongelijkheid het vanzelfsprekend fundament van de maatschappelijke orde was, naar een maatschappij van als gelijken geldende mensen. Deze ideeën zijn nog altijd werkzaam in onze maatschappij, ook al heeft de ervaring van anderhalve eeuw sociale geschiedenis de verwachtingen, die men er eens mee verbond, ontuchtend — de afschaffing van de ongelijkheid van de feodale maatschappij bleek tot vormen van ongelijkheid te voeren, die krasser en brutaler waren dan tevoren bestonden !

Is de ongelijkheid van de liberale maatschappij, zoals vaak wordt aangenomen, het gevolg van een te uitsluitende benadrukking van de vrijheid, die naast gelijkheid werd geproclameerd ? Mij lijkt de verklaring veeleer te moeten worden gezocht in het karakter van de gelijkheid, die men wilde realiseren. Zij is principiël de gelijkheid van mensen naast elkaar en niet die van met elkaar verbonden mensen. Van haar geldt wat Marx in “Zur

Judenfrage” vaststelde van de “mensenrechten” van de burgerlijke maatschappij : zij miskennen de mens als met de medemens verbonden wezen. Hier hebben wij te doen met een gelijkheid, die – zoals de liberale vrijheid – de mensen van elkaar scheidt, in plaats van ze met elkaar te verbinden (20). Haar is de betrekking van wederzijdse erkenning, die moet worden gerealiseerd, opdat de mens zijn medemens als zijnsgelijke ontmoet, vreemd.

Omdat zij de verbondenheid van de mens met de medemens niet tot uitdrukking hoeft te brengen, is zij er niet één die een opgave is, waarvoor de samenlevende mensen staan; zij is veeleer een gegevenheid voor elkaar vreemd blijvende mensen. Omdat men ervan uit mocht gaan met gelijken te doen te hebben, kon ieder van de ander gebruik maken om zijn eigen belangen na te streven. Het feit, dat men ervan uit mocht gaan, dat de mensen “als gelijken geboren worden”, betekende voor het liberale denken, dat ieder de volle vrijheid had, om in de relatie met de ander aan de andere de volledige zorg voor zijn belangen over te laten; iedere onderhandeling was per definitie een onderhandeling op voet van gelijkheid !

De onrealistische voorstelling van de natuurlijke gelijkheid van allen behoort ondertussen tot het verleden. Zij maakte plaats voor de gedachte, dat gelijke kansen voor allen geschapen zouden moeten worden. Dat betekent echter niet, dat men de te realiseren gelijkheid anders is gaan zien : het blijft gelijkheid van mensen naast elkaar.

Als gelijkheid, zoals werd betoogd, slechts gelijkheid tussen ongelijken kan zijn, kan zij niet het resultaat zijn van maatregelen, die de omstandigheden waaronder de mensen samenleven veranderen, maar die het samenleven zelf niet wijzigen. Wat gerealiseerd zou moeten worden is, dat de samenlevende mensen op een wijze met elkaar verkeren, die past bij de betrekkingen van wezens, die zich wederzijds als hunsgelijken erkennen. Daarmee zijn wij gekomen tot een idee van gelijkheid, die ook datgene omvat, wat aan het gelijkheidsstreven in onze maatschappij vreemd is en wat, zoals wij eerder in onze beschouwingen stelden, nodig zou zijn, om de in onze maatschappij nog bestaande vormen van fundamentele ongelijkheid aan te tasten. Dit is een vorm van gelijkheid, die de verhoudingen tussen de mensen betreft en die solidariteit impliceert.

Wij zouden met deze idee van gelijkheid nog niets verder gekomen zijn, als zij evenmin als de gebruikelijke voorstelling ervan niet verenigbaar zou zijn met hetgeen ter verzekering van onze toekomst vereist is. Het tegendeel is echter het geval : deze gelijkheid is geen andere dan die met het oog op onze bedreigde toekomst nodig is. Dat is een zaak, die zowel praktisch als theoretisch van zó groot belang is, dat het dienstig is, de gedachten-gang nog eens heel uitdrukkelijk te formuleren. Wat, zo moet heel scherp naar voren komen, is de gelijkheid, die ter verzekering van menselijke toekomst vandaag de dag nodig is ?

In de situatie, die met het bereiken van de “grenzen aan de groei” ontstaat, bestaat er geen mogelijkheid, verder nog menselijke toekomst te verzekeren, als niet de solidariteit tot stand komt, waardoor kortzichtige particuliere belangen ondergeschikt kunnen worden gemaakt aan het algemene lange-termijn belang, de voorwaarden voor menselijk leven op deze planeet in stand te houden (21).

Die solidariteit is ondenkbaar in een samenleving, die door de grote massa der bevolking niet als hun eigen samenleving kan worden ervaren (22). Zij veronderstelt een niet meer vervreemde samenleving, een samenleving, waarin de mensen werkelijk met elkaar samenleven. Dit veronderstelt op zijn beurt, dat allen zich erkend weten als volwaardige leden van de samenleving. De voorwaarde daarvoor is, dat men elkaar als elkaars gelijken erkent.

Het behoeft geen betoog, dat dit niet de gelijkheid is, waarop het gelijkheidsstreven in onze maatschappij is gericht. Zij is niet meer die van de vergelijkende maatstaf, die naast elkaar levende mensen aanleggen, maar de verwerkelijking van de eis, die het verkeer van de mens met de medemens als medemens stelt. Zij is niet per se nivellerend, al impliceert zij ook de opheffing van verschillen, die het onmogelijk maken, dat allen zich met elkaar verbonden voelen.

In een ander verband heb ik uitgewerkt, dat onze ideeën over vrijheid met het oog op onze toekomst zó moeten worden herzien, dat vrijheid solidariteit impliceert. De hier ontwikkelde gedachtengang levert daarbij een complement : ook de gelijkheid moet zó worden opgevat, dat zij solidariteit omvat (23). Daarmee ontstaat een nieuw perspectief voor een probleem, waarvoor vele schrijvers reeds een oplossing hebben gezocht : hoe kunnen vrijheid en gelijkheid met elkaar worden verzoend.

In één van zijn vroege geschriften heeft ook Dahrendorf zich uitvoerig met deze vraag ingelaten. Aan het eind van zijn beschouwingen gaan zijn gedachten uit naar een "opheffing" (in de zin van Hegel) van vrijheid en gelijkheid in een hogere synthese. Al snel komt hij echter tot de conclusie, dat zulks onmogelijk is. Hij heeft, als typisch liberale denker, geen ogenblik aan de mogelijkheid gedacht om beiden in betrekking met solidariteit te brengen (24). Doet men dat wel, dan wordt deze synthese mogelijk. Wat immers betekenen vrijheid en gelijkheid van mensen, die door solidariteit zijn verbonden ?

Vrijheid en solidaire mensen veronderstelt, als door verantwoordelijkheid voor de gemeenschappelijke zaak gebonden vrijheid, de gelijkheid van elkaar als gelijken erkennende mensen, die gemeenschap scheidt.

Gelijkheid van solidaire mensen moet, als gelijkheid van elkaar als elkaars gelijken erkennende mensen, de mogelijkheid scheppen, dat men samen de voorwaarden voor de ontlooiing van menselijke vrijheid in stand houdt.

Harry HOEFNAGELS

SAMENVATTING

Dit artikel is gewijd aan de vraag, hoe het probleem van de ongelijkheid op verantwoorde wijze te stellen. Een analyse, die de hedendaagse egalitaire tendenties in verband brengt met de maatschappelijke ontwikkeling, leert, dat deze tot een impasse voeren. Anderzijds blijkt bij bezinning op de vraag, hoe de solidariteit kan worden gerealiseerd, die nodig is voor het overleven van de mensheid op het ogenblik, dat de "grenzen aan de groei" zijn bereikt, dat daartoe een bepaalde vorm van gelijkheid onontbeerlijk is, nl. de gelijkheid van mensen, die elkaar als elkaars gelijken erkennen. Deze gelijkheid, die solidariteit impliceert, is geen andere dan de gelijkheid van ongelijken, die de enige reële mogelijkheid van gelijkheid tussen mensen is.

ABSTRACT

The issue of this article is the question how to put correctly the problem of social inequality. An analysis, that connects today's egalitarian tendencies with the development of society, shows, that those are leading into an impasse. However, reflexion on the question of how to realize the solidarity necessary to ensure the survival of mankind once the "limits of growth" have been reached learns the necessity of some sort of equality, viz. the equality of people recognising each other as their equals. This equality, wich implies solidarity, means equality of unequals, as required between human beings.

NOTEN

1. RALF DAHRENDORF, *Lebenschancen : Anläufe zur sozialen und politischen Theorie*, Frankfurt/M., 1979, p. 167-193.
2. Deze liggen geheel in de lijn van reeds eerder door hem geformuleerde "progressief liberale" gedachten zoals in zijn *Essays in the Theory of Society* (Stanford 1968), p. 151-178.
3. Dat is de graag gebruikte leuze van de Nederlandse vakbeweging en van de Partij van de Arbeid.
4. Typische voorbeelden van deze sociologische benadering levert regelmatig de onderwijssociologie. Men zie bijv. de boekaflevering van Mens en Maatschappij 1975 : *Onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid*, onder redactie van Peter van der Kleij en Anton Wesselingh, of : Anton Wesselingh (red.), *School en ongelijkheid : Hoe het onderwijs bijdraagt aan het handhaven van ongelijkheid in de maatschappij*, Link Nijmegen 1979.
5. Men merke op, dat de hier volgende vragen nog niet van typische normatieve aard zijn. Zij horen tot het soort vragen, waarvan Max Weber vaststelt, dat de wetenschapsbeoefenaar, die zich in zijn wetenschapsbeoefening van waardeoordelen moet onthouden, ze als wetenschapsbeoefenaar kan behandelen.
6. Een waarschuwing vormt de overigens voor betwisting vatbare theorie van Schoeck, dat afgunst de bepalende factor van het menselijk samenleven is (Vgl. Helmut Schoeck, *Der Neid : Eine Theorie der Gesellschaft*, München 1968²). Tot nadenken stemt eveneens, dat zich allengs het inzicht verbreedt, dat de niet zo lang geleden nog populaire leuze "Gelijke kansen voor allen" niet méér is dan de aanprijzing van een nieuwe vorm van de burgerlijke strijd van allen tegen allen.
7. Het ging hier om de Europese Dagen van de "Institutions Universitaires Catholiques de Sciences Economiques et de Gestion", die voor de vijfde keer van 13-16 april 1977 in Antwerpen werden gehouden.
8. Zo wordt in het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid "Over sociale ongelijkheid : Een beleidsgerichte probleemverkenning" (Staatsuitgeverij 's Gravenhage 1977) deze vraag niet eens gesteld. Ook in de discussie, die daarover in Mens en Maatschappij werd gevoerd (vgl. W.C. Ultee, Over sociale ongelijkheid, in : M + M 1979 no. 4 en de reactie daarop van J. Dronkers, J. Tinbergen en H.M. in 't Veld-Langeveld, in : M + M 1980 no. 1), wordt zij niet aan de orde gesteld.
9. Het belang van deze factor erkent zelf de cynische socioloog bij uitstek, Vilfredo Pareto. Volgens hem is de zaak van de bourgeoisie reeds in beginsel verloren, zodra zij, daartoe verleid door "humanitaire" overwegingen, gaat twijfelen de legitimiteit van haar positie – zij is dan niet meer in staat om deze positie met alle mogelijke middelen te verdedigen.
10. Deze gedachten drongen zich aan mij op bij de bestudering van de Nederlandse sociale geschiedenis, waarmee ik mijn loopbaan in de sociale wetenschappen ben begonnen. Vgl. hetgeen in de – niet meer in de 3e druk opgenomen – Nabeschouwingen van mijn *Een eeuw sociale problematiek* over het ontwikkelingsproces van de samenleving wordt gezegd.
11. In de nog altijd levenswaardige bundel van T.H. Marshall, *Citizenship and social class and other essays* (Cambridge 1950) wordt een uitstekend overzicht gegeven van de meer egalitaire verhoudingen, die daaruit resulteerden. Als men de opstellen, zoveel jaren nadat ze werden geschreven, nog eens doorleest, constateert men tegelijk de verandering, die sinds die tijd heeft plaats gevonden.
12. Het woord "ambivalent", dat tot uitdrukking brengt, dat elkaar tegensprekende uitspraken gedaan moeten worden, om de realiteit te beschrijven, is hier onvermijdelijk. Ik zag mij voor het eerst gedwongen het te gebruiken, toen ik in *De toekomst staat op het spel* een poging ondernam, om het "Kapitalisme van onze maatschappij" scherp te karakteriseren : de binnen onze maatschappij gemaakte sociale vooruitgang bleek enerzijds niet te ontkennen, terwijl er anderzijds reden bestond, om te betwijfelen, dat wij op weg zijn naar een "socialere" maatschappij. Wie moeite heeft met dergelijke elkaar tegensprekende uitspraken bedenke, dat deze niets anders doen, dan de tegenspraken, die onze maatschappij volgens de marxistische analyse kenmerken, concreet tot uitdrukking brengen.
13. Uitvoeriger hierover : H. Hoefnagels, De noodzaak van een andere arbeidswaardering, in : *Socialisme en Democratie*, Jg. 1977.
14. Voor een uitvoerige behandeling van deze en van andere op onze bedreigde toekomst betrekking hebbende kwesties, die verderop ter sprake komen, zij verwezen naar mijn laatste werk : *Vooruitgang zonder groei* : over de noodzaak van een alternatieve civilisatie, Alphen/Rijn, 1979.
15. Een belangrijke reden, waarom politici en economen aan de noodzaak van verdere groei vasthouden, is dat men van een stokkende welvaart ondragelijk wordende sociale spanningen verwacht.
16. Wie hier "idealistische" klanken meent te vernemen, zij eraan herinnerd, dat Marx het standpunt van het nieuwe materialisme karakteriseert als "de menselijke maatschappij of de maatschappelijke mensheid" (Vgl. de tiende stelling tegen Feuerbach).
17. Een idee van wat de sociologie ons over de problematiek van de gelijkheid en ongelijkheid heeft te bieden, levert de bundel *Social Inequality : Selected Readings*, Edited by André Béteille (Har-

-
- mondsworth, Middlesex England 1969). Vruchtbare aanzetten om tot een juiste vraagstelling voor dit probleem te komen leverde mij alleen de bijdrage van de samensteller : *The Decline of Social Inequality ?* (p. 362-380). Dat men in de laatste tien jaar niet veel verder is gekomen, kan geconstateerd worden aan de twee delen documentatie, die ter gelegenheid van het lustrumcongres : "Ongelijkheid in de Interventiestaat" van het Sociologisch Instituut te Nijmegen (oktober 1979) werden verzameld (interne publicatie).
18. Deze gedachte wordt heel consequent uitgewerkt door de Duitse socioloog Christian Graf von Krokow in een artikel in *Die Zeit* van 4 januari 1980, gewijd aan de discriminatie van gastarbeiders.
 19. Ik heb een sterk vermoeden, dat datgene, wat het taalgebruik tot uitdrukking brengt met het woord "zijnsgelijke", van wezenlijk belang is voor een theorie, die het probleem van gelijkheid en ongelijkheid als sociaal probleem wil vatten. Hier toch gaat het om een vorm van gelijkheid, die een schepping is van het sociale leven.
 20. Vgl. Karl Marx, *Zur Judenfrage*, *MEGA*, I, Abt. 1, 1, p. 593-596.
 21. Dat solidariteit daarvoor een wezenlijke voorwaarde is, wordt door allen onderstreept, die zich serieus met de vraag van onze bedreigde toekomst bezig houden. Ervin Laszlo en de andere beoefenaars van de sociale wetenschappen, die voor de Club van Rome het rapport *Goals for Mankind* uitbrachten (New York 1977) spreken zelfs over de noodzaak van een "solidariteitsrevolutie" (p. 387 v., 415 v.).
 22. Dat voor de internationale samenleving analoge gedachten als de hier volgende gelden heb ik in *Vooruitgang zonder groei* uitvoerig uiteengezet (Vgl. p. 26-32, 43-45, 57-59, 70-76, 161-162, 166 v.). Dat kan men ook opmaken uit het onder leiding van Jan Tinbergen voor de Club van Rome opgestelde R.I.O. rapport (Amsterdam 1977), waarin zowel de noodzaak van grotere gelijkheid als van nationale en internationale solidariteit wordt benadrukt.
 23. Op het hoger genoemde congres "Inégalités et Injustice" werden in een inleiding "Interrogation étique" van de Spaanse ethicus José Maria Diez Alegria bijzonder interessante gedachten over de samenhang van gelijkheid en solidariteit ontwikkeld. Hij zette uiteen dat Aristoteles en Thomas van Aquino gelijkheid altijd in samenhang met solidariteit hadden gezien. Pas de Laat-scholastiek verbrak deze band, en opende de weg voor het abstracte burgerlijke gelijkheidsdenken, dat ook de achtergrond vormt van het christelijke sociale denken.
 24. Vgl. Ralf Dahrendorf, *Gleichheit und Freiheit : zur soziologischen Analyse der Gegenwart*, München 1961, p. 414 V. De gedachte, dat gelijkheid met solidariteit in verband moet worden gebracht, wordt voor zover ik het overzie, slechts door J.A.M. van Wezel, die teruggrijpt op Durkheim's ideeën over de arbeidsverdeling, heel duidelijk geformuleerd (J.A.M. van Wezel, *Sociale ongelijk-arbeidsverdeling : Een kritiek op het huidige beleid ter bestrijding van knelpunten op de arbeidsmarkt*, in : *Sociale Wetenschappen*, XXII (1979), p. 239-267).